

Semih Saęır

Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı
Research Assist., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of Religion
Adıyaman/Turkey
ssagir@adiyaman.edu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3992-3684

Makale Bilgileri

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi/Book Review
Geliş Tarihi: 27.04.2021
Kabul Tarihi: 10.05.2021
Yayın Tarihi: 15.06.2021
Yayın Sezonu: Haziran/June 2021

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yayın Yeri ve Yılı: İstanbul/2019, 29.Baskı, 598 sayfa, Yayın Evi: Yapı Kredi Yayınları, ISBN: 978-975-08-0434-1

Niyazi Berkes (21 Ekim 1908-18 Aralık 1988) Lefkoşa'da başladığı orta-öğre-nimini 1928'de İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamlamıştır. 1931'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirmiştir. 1935'te aynı fakültede sosyo-loji asistanı olmuştur. Aynı yıl ABD'ye giderek 1939'a kadar Chicago Üniversitesi'nde toplumbilim üzerine çalışmalar yapmıştır. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde sosyoloji doçenti olduktan sonra 1950'de ikinci kez yurtdışına çıkmıştır. 1952'de Kanada'da McGill Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış ve aynı üniversite-te profesör olmuştur.

Türkiye'nin tarihsel ve toplumsal evrimiyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Niyazi Berkes, 1975'te emekli olup İngiltere'ye yerleşmiştir. Berkes, kurumsal toplum-bilim üzerine görüş ve düşüncelerini yansıtan çalışmalarının yanı sıra Türkiye'nin Osmanlı Dönemi'nden günümüze değin geçirdiğı değişimleri inceleyen araştırmalar yapmıştır. Bir alan çalışması olan *Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma* (1942), Türkiye'de toplumbilim alanında yayınlanan ilk monografilerden biridir.

Berkes'in 1940'lardan başlayarak çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanan toplumbilim ve felsefe konulu birçok makalesi *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları* (1985) adlı kitabında toplanmıştır. Onun öne çıkan diğer eserleri ise şunlardır: *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (1973); *Yüz Soruda Türkiye İktisat Tarihi* (1969-70, 2 Cilt); *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik ve Sosyalizm* (1969); *Asya Mektupları* (1976); *Siyasi Partiler* (1946); *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz* (1964); *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (1965);

Türk Düşününde Batı Sorunu (1975); *Atatürk ve Devrimleri* (1982); *Teokrasi ve Laiklik* (1984).

Biz burada Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinin değerlendirilmesini yapacağız. Öncelikle bu eserin İngilizce olarak *The Development of Secularism in Turkey* adıyla 1964 yılında yayınlandığını bilmek gerekir. Kitabın başında çağdaşlaşma, laiklik, sekülerizm gibi kavramlar hakkında bilgi veriliyor; bu kavramların kökenlerine iniliyor. Belirtmek gerekir ki eserin başında çağdaşlaşma hususunda kavramsal bir analizin yapılması bize göre olumlu ve takdire şayan bir durumdur. Çağdaşlaşma kavramının ne olduğunu bilmeden, laiklik ve sekülerizm gibi kavramlarla ilişkisini, ortak ve farklı yanlarını anlamadan girişilecek bir tarih okuması eksik kalırdı.

Berkes'e göre laiklik söz konusu olduğunda mesele sadece din-devlet ayrımı sorunu değil, geniş anlamda "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma" sorunudur. Ayrıca ona göre din, geleneğin en son sığınağı, en son savunma kalesidir. Bize göre Berkes, bu görüşlerinde haklıdır.

Öte yandan yazarın çağdaşlaşma tarihini 18. yüzyılın başından, 1700'lerden başlattığını görüyoruz. Eserde kapitülasyonlardan matbaacılığa kadar pek çok konu etraflıca ele alınıyor. Mesela yazar, İbrahim Müteferrika'nın çağdaşlaşma tarihi açısından önemine değiniyor. Müteferrika'nın sürekli olarak matbaa ile ilişkilendirildiğini, bu yüzden Osmanlı militer düzeninin ıslah edilmesi sorunundaki rolünün unutulduğunu vurguluyor.

Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı kitabı, pek çok tarih kitabında bulunamayacak farklı ve ilgi çekici bilgiler içermektedir. Ayrıca eserin dili sade, kolay anlaşılır ve akıcıdır. Yoğun bir jargon kullanımı ve ağırdal bir dil yoktur. Tarihi süreci çok iyi analiz etmekte ve özetlemektedir. Öte yandan eser bazı kanıksanmış, alışılmış malumatı okuyucuya sorgulatmaktadır. Pek çok zihni önyarguları yıkmaktadır. Mesela yazar, ulemanın matbaanın açılmasına karşı çıktığı şeklindeki yaygın anlayışı eleştirmekte ve karşı çıkmaktadır. Durumun böyle olmadığını, ulemadan dinlenme geldiğini gösteren hiçbir delilin olmadığını söylemektedir.

Bununla birlikte eserde, Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki geri kalışı anlatılıyor; bu durumun sebepleri tahlil ediliyor ve yerinde tespitler yapılıyor. Eserin Türk toplumunun çağdaşlaşma serüvenini ele alırken birçok olaya, olguya, yerli ve yabancı pek çok tarihi şahsiyete temas ettiğini, dolayısıyla konuya geniş bir perspektifle yaklaştığını söyleyebiliriz.

Kitabın en güçlü yanlarından biri, Avrupalıların Osmanlı toplumu hakkındaki düşüncelerini, eleştirilerini, yargılarını çok iyi bir şekilde ortaya koymuş olmasıdır. Mesela Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldaki durumu ele alınırken sık sık Batılı yazarların görüşlerini ortaya koymak üzere onların eserlerinden alıntılar yapılır. Elbette sadece Batılı yazarlardan alıntı yapılmaz. Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Resmi Efendi, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi önde gelen Osmanlı ilim adamlarından da alıntılar yapılır, onların eserlerine referans verilir. Berkes, bunlar arasında özellikle Cevdet Paşa'dan sıkça alıntı yapar. Bunun yanında Tarihçi Asım'a da sık sık başvurur.

Öte yandan yazar, tarihi olayları ele alır ve anlatırken sadece betimleme yapmaz, aksine kendi değerlendirmelerini de ifade eder, yorumlarda ve yargılarda bulunur. Mesela 1808 yılında imzalanan Sened-i İttifak hakkında bilgi verdikten sonra bu senedin hukuksal açıdan çok fakir bir terminoloji ile yazıldığını, onda ne kanun ne şeriat ağzı, ne de modern bir anayasa dili olmadığını söyler. Eserde Nizam-ı Cedit reformları, Sened-i İttifak gibi önemli olayların yanında Osmanlı Devleti'nin içeride ve dışarıda karşılaştığı problemler üzerinde durulur. Yazarın, ele aldığı konuya hakim olduğunu söyleyebiliriz.

Bununla birlikte bazı konularda çok ayrıntılı bilgiler verilmekte ve bu durum zaman zaman sıkıcı bir hâl alabilmektedir. Mesela III. Selim zamanındaki askeri ıslahatlar anlatılırken hangi alayların kurulduğu, nerede kurulduğu, kimlerden oluştuğu, hatta askerlerin hangi renk üniforma giydiğine varıncaya dek çok ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Elbette her ayrıntı önemsiz değildir. Kitap ayrıntı sayılabilecek çok önemli bilgiler de ihtiva etmektedir. Bu bilgiler pek çok kişinin tarihi olaylarla ilgili belki ilk defa duyduğu, okuduğu, ayrıntı gibi görünen ama aslında meseleyi etraflıca anlamak için büyük önemi haiz bilgilerdir. Mesela III. Selim zamanında Avrupa'ya gönderilen elçilerin yabancı dil (Avrupa dili) bilmemesi ve temaslarını Rum tercümanlar aracılığıyla yapmaları gibi. Dil bilmeden elçinin gerekli ve yeterli incelemeyi, araştırmayı, gözlemi yapabilmesi; Avrupa kültür ve medeniyetini eksiksiz olarak tanıyabilmesi, anlayabilmesi mümkün değildir. Ayrıca azınlık ve gayrimüslim Rum tercümanların casus olma ihtimali her zaman vardır.

Öte yandan kitabın yazımında konuyla ilgili ana kaynaklardan istifade edildiğini görüyoruz. Asım, Cevdet Paşa, Uzunçarşılı gibi isimlerden daha önce söz etmiştik. Bunlarla birlikte yazar Halil İnalçık'tan da istifade eder. Halil İnalçık gibi önemli Osmanlı tarihçilerinin çeşitli meselelerle ilgili görüşlerini aktarır. Mesela sayfa 156'da İnalçık'ın II. Mahmut döneminde bazı derebeylerin ortadan kaldırılmasının Yunan bağımsızlık akımına yol açtığı yönündeki düşüncesini aktarır. Ancak

Berkes, İncalcık'ın bu görüşüne katılmaz. O, tam aksine derebeylerin yarattığı kargaşanın bağımsızlık akımlarına güç kazandırdığı kanaatindedir. Berkes'in İncalcık ile fikir ayrılığına düştüğü bir başka konu da, II. Mahmut döneminin istibdat dönemi olup olmadığıdır. İncalcık, Sened-i İttifak'ın başarısız olmasının ardından II. Mahmut'un tam istibdat döneminin geldiğini savunur. Berkes ise İncalcık'ın bu görüşüne katılmaz ve II. Mahmut idaresinin tam bir istibdat olmadığını söyler. Belirtmek gerekir ki, Berkes'in çeşitli konularla ilgili kendi görüşlerine de yer vermesi, eserin özgünlüğüne katkı sunmaktadır. Aynı zamanda okuyucuya meseleleri sorgulama ve farklı yorumları bilme fırsatı vermektedir. Bu durum bize tarih biliminde kesinliğin yanında müphemliğin, çok anlamlılığın da olabileceğini göstermektedir. Eserde William Hasluck gibi Batılı tarihçilerden de yararlanılmaktadır. Ayrıca Bernard Lewis, Toynbee gibi araştırmacılar da yazarın istifade ettiği önemli isimler arasındadır.

Eserde II. Mahmut dönemi geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Yazar bu dönemin çağdaşlaşma sürecinde çok önemli bir aşamaya denk düştüğünü vurgulamaktadır. Laikliğin tohumlarının bu dönemde atıldığını ima etmektedir. Ayrıca yazar din-devlet ayrımı meselesine, daha doğrusu din-devlet ilişkilerine özel bir önem vermektedir. Zaten bunun, kitabının asıl konusunu oluşturduğunu bizzat kendisi belirtmektedir.

Bunun dışında yazarın kronolojiye önem verdiğini görüyoruz. Olayları ele alırken kronolojik bir sıra izlemektedir. Mesela önce III. Selim dönemi, daha sonra II. Mahmut dönemi işlenmekte; oradan meşrutiyet dönemine geçilmektedir. Kitapta ayrıca Rumların, Sırp'ların ve Bulgarların bağımsızlık girişimleri anlatılmaktadır. Fransız Devrimi ideolojisinin Osmanlı toplumuna etkisi tartışılmaktadır.

Öte yandan kitaba objektiflik konusunda bir eleştirimiz şudur: Yazar bazen tarihi şahsiyetlerle ilgili açıkça su-i zanda bulunup niyet okuması yapmaktadır. Mesela Cemaleddin Afgani'nin İstanbul'da Darulfünun'un açılışında yapmış olduğu konuşmanın önemli bir mevki elde etmek amacını taşıdığını ileri sürmektedir. Herhangi bir bilgi veya belgeye dayanmadan belki de ideolojik saiklerle yapılan tür niyet okumalar, tahminler eserin güvenilirliğini ve objektifliğini zedelemektedir.

Cemaleddin Afgani ile ilgili olarak şunu da ilave etmeliyiz. Bu şahıs eserde ayrıntılı olarak incelenmekte, hakkında yoğun bilgi verilmektedir. Yazarın Afgani'ye neden bu kadar önem verdiğini, üzerinde durduğunu bilmiyoruz. Bizim kanımızca Afgani, Türk çağdaşlaşması açısından çok da önemli olarak değerlendirilemeyecek bir şahıstır.

Yazarın objektiflikten uzaklaştığı bir başka nokta da şudur: Yazar Kanun-ı Esasi'yi değerlendirirken şu ifadeleri kullanır: "Bu yasa asıl yasa sayılan şeriatın sadece bir parçasıdır. Yasanın hemen hemen bütün kurallarında son söz despot hükümdarıdır". Görüldüğü üzere burada II. Abdülhamit için açıkça "despot" ifadesini kullanmıştır. Yazar başka bir yerde de Abdülhamit için "zatı şahane" ifadesini kullanarak tariz yapmaktadır.

Öte yandan eserde II. Abdülhamit dönemi anlatılırken bu dönemde Batı'ya tamamen karşı olunduğu, toplumu dış dünyaya ve dış gelişmelere kapatmak istendiği söylenir. Ancak durumun tamamen böyle olduğu tartışmaya açık bir konudur. Öyle olsa bile böyle bir politikanın hangi saiklerle yürütüldüğünü anlamak, tespit etmek, sebeplerini irdelemek gerekir. Ancak yazar böyle bir tavır içerisinde değildir. Meseleye devlet güvenliği, devlet bekası açısından bakmaz. Bize fotoğrafın tümünü göstermez. II. Abdülhamit'in işte ve dışta ne denli büyük sorunlarla yüz yüze kaldığından ve yıkılmak üzere olan bir devleti hangi şartlarla idare ettiğinden söz etmez.

Esasen yazarın çağdaşlaşma yanlısı bir tutuma sahip olduğunu anlamak zor değildir. Sık sık Atatürk'ü övmesi¹, divan edebiyatını eleştirmesi², Batı tipi okullar olan Harbiye ve Tıbbiye'yi savunurken ilkokullarda din eğitiminin devam etmesini, daha doğrusu ilk eğitimin II. Mahmut döneminde din tekelinde kalmasını olumsuz bir durum olarak değerlendirmesi bu tezimizi doğrular niteliktedir. Ayrıca II. Abdülhamit, Cemaleddin Afgani gibi kişiler hakkında olumsuz değerlendirmeler yapması da göz önünde bulundurulduğunda, yazarın çağdaşlaşma konusundaki tutumu daha da netleşecektir.

Öte yandan yazar, Cumhuriyet devrimleri konusunda tavrını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Cumhuriyet döneminin devrimsel değişikliklerinin, tarihsel zorunlulukların bir ürünü olduğunu iddia etmektedir. Teokratik din anlayışının İslam dininin özünde bulunmadığını savunmaktadır. Aslında yazarın, Osmanlı rejimine karşı açıkça düşmanlık içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bu rejimi "tabiat gari-besi" olarak tanımlamaktadır. Osmanlı döneminde eleştirilecek çok şey bulan yazar,

¹ Yazar, Osmanlı dönemindeki pek çok uygulamayı ve özellikle II. Abdülhamit başta olmak üzere birçok Osmanlı padişahını eleştirmesine rağmen, Atatürk için tam tersi bir tavır takınır. Atatürk'ü Türk çağdaşlaşma gelişiminde ilk kez tutarlı ve tuttuğunu başaran bir önder olarak tanımlar. Onun önderliğini yoğun bir şekilde öne çıkarır ve vurgular. Atatürk'ü, toplumu arkasından sürükleyebilecek büyüleyici bir güce sahip olduğunu söyler.

² Yazar, divan edebiyatını eleştirmektedir. Ancak eleştirisinin gerekçelerini de sıralamayı ihmal etmemektedir. Ona göre divan edebiyatı halktan kopuk ve tabiata yabancı bir dildir. Fars edebiyatı model alınarak oluşturulmuştur ve bundan dolayı da yapma, yapay olmak zorunda kalmıştır. Tanzimat Dönemine gelindiğinde ise bu edebiyat kalıplaşmış, kısırlaşmış, edebi yaratıcılık niteliğini yitirmiş bir edebiyat olmuştur.

Cumhuriyet döneminde ve özellikle Cumhuriyet'in kuruluş yılları uygulamalarında eleştirilecek fazlaca şey bulamaz.

Eserin zengin bir içeriğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Eserde pek çok kişi, kurum, olay ve olguya yer verilmekte, temas edilmektedir. Encümen-i Daniş'ten Nizam-ı Cedit'e, Şinasi'den Cemaleddin Afgani'ye, İbrahim Müteferrika'dan II. Mahmut'a, Galatasaray Lisesi'nden Darülfünun'a, Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Tarihi'nde önemli yer tutan pek çok şey bazen ayrıntılı bazen yüzeysel ama yalın bir dille eserde işlenmektedir.

Kitaptaki pek çok yerde "düşün" kelimesi kullanılmaktadır. Fakat bunun yerine düşünce, fikir gibi kavramlar kullanılsaydı daha isabetli olurdu. Çünkü günümüz Türkçesinde "düşün" çok kullanılmamaktadır. Dolayısıyla her ne kadar anlamı bilinse de bu kelime, eseri okurken bazı sıkıntılara sebebiyet vermektedir. Mesela kitapta "Osmanlı düşünüşü", "İslamcılık düşünüşü", "basın düşünüşü" şeklinde ifadeler geçer. Bunun yerine "İslamcılık düşüncesi", "Osmanlı düşüncesi", "basın düşüncesi" tercih edilebilirdi.

Bunun dışında yazarın, alıntı yaptığı bazı Osmanlıca ibareleri, cümleleri hem orijinal hallerini verip, hem de günümüz Türkçesine çevirerek aktarması, anlaşılabilirliği sağlama, kolaylaştırma adına önemlidir. Mesela Şinasi'nin Fenelon hakkındaki bir cümlesini aktarmakta ve onun günümüz Türkçesiyle karşılığını vermektedir.

Öte yandan eserde teorik boyutun biraz yavan kaldığını belirtmek gerekir. Giriş kısmı hariç tutulmak kaydıyla yazar pratik olayların, çağdaşlaşma meselesiyle irtibatını sağlama, kavramsal analizini yapma hususunda zayıf kalmaktadır. Bu durum eserin sosyoloji ve felsefeyle irtibatını zayıflatırken tarih ilmiyle olan bağına ise güçlendirmektedir. Sonuç olarak bu eserin, birtakım eksikliklerine ve kusurlarına rağmen, Türkiye'nin çağdaşlaşma serüvenini anlamak ve görmek isteyenler için faydalı olabilecek önemli bir kaynak olduğunu söyleyebiliriz.